

KAPİTALİST ÜRETİM YAPISI VE İNSAN

Dr. İlker BELEK*

Kapitalizm bugünlerde herşeyiyle ve eskisine göre daha fazla ölçüde olmak üzere bunalımda. Kapitalizm insanı üretmiyor, insanı mutlu kılamıyor. Günümüz koşulları bu nedenle her zamankinden daha fazla oranda, 20. yy. başlarında üretilmiş 'Dönüşüm'ün, 'Açlık'ın, 'Veba'nın atmosferini çağrıştıran bir kaosu yansıtıyor. İnsanlık artık, yaşadığı bu derin yıkımın karşısında, yepyeni nitelikteki geleceğini kendi kolektif ve varolana derinlemesine karşı çıkan inisiyatifiyle yaratmak durumunda. Çünkü sorun insanlık sorunu. İnsanlık sorununun çözümü; kapitalizmin sömürsüz toplum yolunda aşılmasına bağlı.

Tanımlanan bu sorunlar yumağını koşullayan bileşenler içinde, kapitalist üretimin yapısının ne derecede etkin olduğu özellikle içinde bulunduğumuz yüzyılın ortalarından beri derin bir ilgi odağı durumunda. Kapitalist üretimin, yine bu yüzyılın başlarında ortaya koyduğu ve o zamandan beri geniş bir uygulama alanı bulan **Taylorist** iş örgütlenmesi biçiminin otoriteryen, monoton vb. karakterleri ile insanı derinden yabancılaştırdığı anlaşılmış bulunuyor. Öylesine ki, iş içindeki yabancılaşma işçinin üretkenliğini olumsuz yönde etkiliyor. Öte yandan, bugünün koşullarında ve kapitalizmin derinleşen artıdeğer bunalımı çerçevesinde, üretkenliği artırmak bir zorunluluk olarak beliriyor. İşte, ortalama kâr oranlarının azalması biçiminde görüntülenen bu bunalım, üretkenliği artırmak kaygısıyla birlikte, yabancılaşma ile iş ortamının ilişkisini sistem içi araştırmaların da ilgi alanı içine sokuyor. Kısaca, kapitalizm kendi zorunluluk ve yönelimleri doğrultusunda da olsa, insanın yabancılaşmasını ve yabancılaşma üzerinde üretim yapısının etkilerini incelemek zorunluluğunu hissediyor. Pekçok akademik araştırma yapıyor, sonuçları tartışılıyor. Yapılan araştırmalar, sistem içi yönelimlerle yapılmış olsalar da sınıfsız, sömürsüz bir dünya ütopyasını kurgulamaya çalışanlara son derece değerli bir veriler yığınağı sunuyorlar. Ortaya çıkan bu verilerin incelenmesi; emek demokrasisinin tartışılmasında; işyerinin insanın derinleşen yabancılaşmasını giderecek tarzda yeniden düzenlenmesinde; üretimde inisiyatifin işçi sınıfına

verilmesinde vazgeçilmez çıkış noktaları sunuyorlar ve değerli bir tartışma zemini oluşturuyorlar.

Bu kısa yazıda yapılmaya çalışılacak şey; üretimin yapısı ile insan arasındaki çok yönlü ilişkiyi belirlemek; daha sonra ise, bu ilişki bağlamında çıkarılacak sonuçları daha genel/siyasi bir çerçeveye taşımaya çalışmak olacaktır.

Kapitalist Üretimin Yapısı ve İnsan Psikolojisi

Kapitalist üretimi bu yüzyılın başlarından beri tanımlayan **Taylorizm** çeşitli karakteristikleriyle araştırmaların konusunu oluşturuyor. Bu araştırmalarda, üretimin mikro yapısının tanımlayıcısı olarak seçilen değişkenlere bakıldığında, sonuç olarak sunuların etkilerinin analiz edildiği gözleniyor: Mekani-zasyon, rutinizasyon, prestij, kontrol, değişkenlik, gelişebilirlik, işletme mülkiyetine ortaklık, işteki bürokratik yapı, denetime yakınlık, işin kompleksliği, hiyerarşi. Bunların, üzerlerinde etkili oldukları gösterilen insansal karakterler ise şöylece ele alınıyor: Öz-saygı, stres, iş doyumu, güçsüzlük, özyıkım, normsuzluk, kültürel-yıkım, öz-etkinlik, genel olarak yabancılaşma, fiziksel ve genel sağlık durumu ile iş dışı yaşamdaki ilişkiler.

Yukarıda bağımsız değişken olarak sıralanan etkenler kapitalist üretim yapısının temel belirleyenleri ve bazıları da bu temel belirleyenlerin alt başlıklarıdır. Özellikle bant tipi üretimi ve ileri düzeyde mekanizasyonu karakterize ederler. Dolayısıyla iş yapısının içerdiği etkenler ile insan psikolojisinin çeşitli yönleri arasındaki ilişkilerin nedenselliğe yönelik olarak analiz edilmesi, bir yönüyle, bant tipi üretimde çalışan işçilerle (ki bunlara; 'Becersiz: Unskilled İşçi' denilmektedir), 'Beceri'li veya 'Yarı-Beceri'li işçilerin durumlarının karşılaştırılması anlamına gelmektedir. Yapılan analizler; hep, bant tipi üretimde çalışanların aleyhine olan sonuçları ortaya koymaktadır. Bant tipi üretim ise, bilindiği gibi, en azından 2. Dünya savaşına kadar olan dönem boyunca, kapitalist üretim tarzının temel üretim organizasyonudur.

Gözlenen diğer önemli bir nokta; insan için zararlı olduğu saptanan etkenlerin bant tipi üretimin ötesinde, kapitalist sistem düzeyinde yaygın oluşla-

* (TTB Halk Sağlığı Kolu Üyesi, Halk Sağlığı Uzmanı)

rıdır. Özellikle **Karasek** ve **Kohn**'un araştırmaları bu konuda zengin veriler içermektedir: Kapitalist üretim yapısı sağlığı ve insani yönelimleri olumsuz yönde etkileyecek ve işyerinden başlayan etkileri yaşamın diğer alanlarına da taşıyacak olumsuzluklarla doludur. İşçi ve diğer emekçi sınıfların üretim içindeki aktiviteleri rutinleşmiş durumdadır, gelişme, yenilenme yönünde motive edici unsurlar içermemektedir. Monotonlaşmış iş; herkesin başına bir deneticinin dikildiği hiyerarşik bir ortamda sürdürülmektedir ve nihayet üreten insanın ürettiği şey üzerinde kontrole yönelik inisiyatifi yoktur ya da yok denecek kadar azdır. Bunların hepsi çalışmayı anlamsızlaştırmakta, zevk alınmaksızın ve zorunlu olduğu için yerine getirilen sıradan tekrarlar, angaryalar durumuna indirgemektedir. Sanayide ve bant tipi üretimde mekâna, zamana ve diğer insanların işlevlerine sıkı bağımlılık, saydığımız değişkenlerin etkilerinin ağırlaşmasına neden olmaktadır. 'Öz Saygı' ve 'Öz-Etkinlik' azalmakta, yabancılaşma derinleşmektedir.

Dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli nokta iş yapısının sonucunda ortaya çıkan ve güçsüzlük, öz-yıkım, stres, yabancılaşma olarak tanımlanan içsel parçalanmanın etkilerinin iş dışı sosyal yaşantıya da uzanıyor oluşudur. Aslında iş ortamındaki hiçleşmenin bu denli boyutlanması son derece olağandır. Çünkü insanın toplumsal bir varlık olarak tanımlanışı, toplumsal düzeyde konumlanması iş içinde olur. İnsan yaptığı işle değerlendirilir. Bunun da ötesinde; yine ancak öncelikle işte kendisini gerçekleştirebilir, gelişebilir, öz-güvenini sağlamlaştırabilir. Daha en yakınında, en fazla oranda elinin altında bulunan bir ortamın etkilenmesi konusunda bile hiçbir inisiyatifi bulunmayan bireyin, mekânsal anlamda da daha uzak olan alanlar konusunda kendisini fikir beyan edebilir durumda hissetmesi olanaklı mıdır? Sonuç beklendiği gibi; işe yabancılaşmanın üzerine, toplumsal boyutlarda politik yabancılaşmanın da eklenişidir. Politik yabancılaşma; yabancılaşmanın, güçsüzlüğün, duyarsızlaşmanın en derin noktasıdır. Bireyin, insalsal her türlü değer atomize olmasıdır. İnsanın mutsuzluğuyla "barışık" duruma gelmesidir. Acıların farkına varamayıştır.

Ampirik Veriler

Şimdi yukarıda söylediklerimizi çeşitli araştırmaların ortaya koyduğu verilerle zenginleştirebiliriz.

Schwalbe ve **Staples** (1) kapitalistlerce üretimin mikro düzeyinde kurulmuş ve yaygınlaştırılmış olan denetimin yollarını, tarihsel olarak üç ana biçim altında toplamışlardır: 'İşin Parçalanması (Fragmantasyon)', 'Mekanizasyonu' ve 'Rutinizasyonu'.

'Parçalanma': Kompleks bir işi daha basit, daha az beceri isteyen parçalara ayırmaktır. Emek-gücü daha değerli olan becerili işçilerin, üretimin kapitalist denetimine karşı çıkma olasılık ve olanakları daha az olduğu varsayılan, daha ucuz, becerisiz işçilerle değiştirilmesi fırsatını verir. 'Mekanizasyon': Ya işçileri (yaşayan emek; living labor), makinelerle (ölü emek; dead labor) değiştirmek, ya da verili sayıdaki işçiyi daha üretken yapmak için makine kullanmaktır. Mekanizasyon artı-değeri artırmanın yanında, becerili işçinin bilgi ve becerisini bir makine sistemi içinde toplamak yoluyla kapitalistin, işçinin nitelikli emek-gücüne olan bağımlılığını da azaltır. Kontrolün son biçimi olan 'Rutinizasyon' ise; işçilerin plânlama, organizasyon ve sorun çözümü için ihtiyaç duydukları zamanı minimize etmek amacıyla basit görev bileşenlerinin ileri derecede yapılandırılmasıdır. İşçilerin, işte nasıl davranacaklarına kendilerinin karar vermeleri durumunda kaybedilecek olan artı-değerin elimine edilmesi yoluyla; artı-değer birikimini daha etkin kılar. Bu üç eğilim kapitalist iş organizasyonunun yapısal zorunluluğudur.

Araştırmacılara göre otonomi ve denetim hakkını sınırlandıran, davranışların sonuçlarını gizleyen ve bu sonuçların değerlendirilmesini güçleştiren herhangi bir sosyal organizasyon biçimi, insanlara, kendi etkin davranışları sonucunda özsaygı üretme fırsatını vermeyecektir. Dolayısıyla, üretimin kapitalist biçiminin de benzer etkileri vardır. Çünkü işçinin otonomisini ve denetim durumunu yasaklayıcı niteliklere sahiptir.

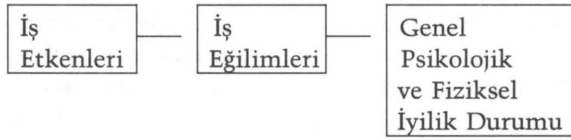
Sonuç olarak; **Schwalbe** ve **Staples** kapitalist iş sürecinin sağlıklı ilişkilerini araştıran üç aşamalı bir teorik tartışma plânlamışlardır: 1) Öncelikle, kapitalist denetim ve artı-değeri artırma zorunlulukları iş ortamını daha çok rutinize edece ve işçi sınıfını iş üzerinde daha az denetleyici kılacaktır. 2) 'Denetim' (ki mevcut mesleksi yapılanma içinde daha çok oranda ve profesyonel anlamda yönetsel sorumluluk almak anlamını taşır) 'Özsaygı' üzerinde pozitif, 'Stres' üzerinde ise negatif etkiye sahip olacaktır. 3) Nihayetinde de 'Özsaygı' sağlık üzerinde olumlu ve 'Stres' durumu üzerinde olumsuz etkiler gösterecektir. Özetlersek:

Sonuçlar değerlendirildiğinde işçi olmanın 'Rutinizasyon'u artırdığı, 'Denetim'i azalttığı görülmüştür. Başlangıçta tezlediği gibi 'Rutinizasyon' 'Özsaygı'yı azaltmakta, 'Stres'i artırmaktadır. Daha sonraki analizler planın üçüncü adımını sınyacak biçimde geliştirilmiş ve 'Özsaygı' ile 'Stres'in sağlık üzerindeki etkileri incelenmiştir. Her iki değişkenin de sağlık üzerinde önceden beklenen etkileri gösterdiği bulunmuştur.

★ ★ ★ ★ ★

Coburn da analizlerini **Schwalbe** ve **Staples**'in çizdiği çerçeveye benzer bir biçimde yürütmüştür. (2) Bu modelin ana hatları aşağıdaki gibi şekillendirilebilir:

Coburn'un 'İş Etkenleri (Job Factors)' derken başlıca iki tip bileşeni dile getirdiği gözlenmektedir: a) İşin içeriğini yansıtan, işteki kontrol ve işin değişkenliği gibi içsel faktörler, b) Ücret, iş güvenliği, işteki organizasyonun bürokratik yapısı gibi dışsal faktörler. 'İş Eğilimleri (Job Attitudes)' kavramı ise birbirleriyle yakından ilintili ve daha dar kapsamlı olan üç ayrı kavramla tanımlanmaktadır. Bunları; 'İş Doyumu veya Morali', 'Yabancılaşma' ve 'Stres'tir.

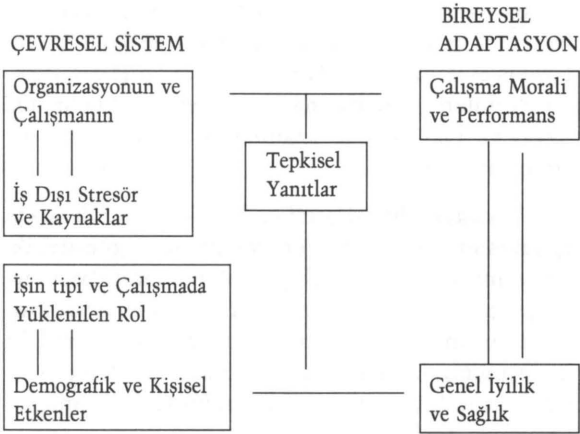
Analiz sonuçları, 'İş Etkenleri' içinde özellikle dört tanesinin 'İş Eğilimleri' üzerinde belirgin biçimde etkili olduğunu göstermiştir. Bunlar sırasıyla: 'İşteki Prestij', 'İş Kontrol Edebilme Durumu', 'Değişkenlik ve Gelişme İçin Fırsata Sahip Olma Durumu'dur. Nitekim 'Prestij', 'Kontrol', 'Değişkenlik' ve 'Gelişme' açısından olumlu durumda bulunan deneklerin % 64'ü işlerinden memnun ve doyumlu iken, bu bileşenler açısından olumsuz işlerde çalışanların ancak % 5'i memnun olarak saptanmıştır. Benzer şekilde işlerinde yüksek değişkenlik ve kontrole sahip olan deneklerin % 1'i yabancılaşmışken, bu değişkenler açısından olumsuz işlerde çalışanlarda yabancılaşma oranı % 67 çıkmıştır.

İşle ilgili bileşenlerin genel iyilik durumuyla ilişkisine bakıldığında (bu terim psikolojik ve fiziksel iyilik durumlarının toplamını yansıtacak bir skalalandırılmayla belirlenen iyilik durumu için kullanılmaktadır), yukarıdaki sonuçları destekleyen bulgulara ulaşılmıştır: İş koşulları bakımından olumsuz olan işlerde çalışanların % 66'sında, tam tersi niteliklerdeki işlerde çalışanların ise yalnızca % 11'inde genel iyilik durumunun olumsuz olduğu belirlenmiştir.

Analizlerin ortaya koyduğu temel sonuç; iyilik durumunda etkili olduğu varsayılan değişkenlerin ('İş Etkenleri' ve 'İş Eğilimleri'), iyilik haliyle gerçekten de kalıcı ve önemli bir ilişki içinde oluşlarıdır. Saptanan bu ilişki, yaş, cinsiyet, sigara alışkanlığı, çocukluktaki yaşam koşulları vb. gibi 13 adet çeşitli değişkenin olası etkileri uygun istatistiksel tekniklerle sıfırlandıktan sonra da sürmektedir. Kısaca, sonuçlar istatistiksel açıdan anlamlıdır.

★ ★ ★ ★ ★

Moos ise 'Sosyo-Ekolojik Model' dediği bir çerçevede moral, genel iyilik ve sağlık üzerine etkili olan çeşitli etkenleri belirlemiştir. (3) Bu modelin genel hatları şu şekildedir:

Moos yukarıdaki çerçeve içinde organizasyonel yapıyı: 1) Çalışma grupları ve organizasyonun büyüklüğü, 2) Organizasyonun biçimi ve her yöneticinin kaç çalışını denetlediği, 3) Merkezileşme, 4) Özelleşme, 5) Kuralların geliştirilmesi şeklinde tanımlamıştır.

'İşin Tipi' içinde ise özellikle amaçların iyi tanımlanmış olmasının ve karar almaya katılımın özendirilmesinin iş morali ve performans üzerinde olumlu etkilerinin olacağı vurgulanmıştır. Rol belirsizliği, aşırı iş, grup içi çatışmalar, yüksek düzeyde denetici kontrolü ve karar almaya katılamama ise fizik ve mental sağlığı olumsuz yönde etkileyecektir.

★ ★ ★ ★ ★

Aslında işin yapısı ile işte karar verme özgürlüğünün etkileri konusunu derinlemesine inceleyen araştırmacı **Karasek**'tir. (4) **Karasek** iş çevresinin psikolojik etkileri ile ilgilenen araştırma geleneklerini iki başlıkta toplamaktadır. Buna göre söz konusu çizgilerden birisi 'İşte Karar Özgürlüğü (Job Decision Latitude)', diğeri ise 'İş Ortamındaki Stres Yapıcılar (Stressors on the Job)' üzerinde yoğunlaşmıştır. Buna karşın herbirisi, diğerinin insan psikolojisi üze-

rinde etkili olduğunu varsaydığı değişkenleri yok saymıştır. İşte **Karasek**'in yapmak istediği, bir anlamda birbirlerini tamamlayıcı nitelikte olduklarını düşündüğü bu iki modeli birleştirmek olmuştur.

Karasek'e göre, ancak böyle bir yeniden çerçevlendirme sözü edilen kuramsal yaklaşımların yapısal eksikliklerini gidermede başarılı olabilecektir. Çünkü daha önce aktardığımız araştırmalarda da ortaya konduğu gibi, yüksek statülü mesleklerde çalışanlar işlerinde daha doyumlu ve mental açıdan daha sağlıklı olsalar da, aynı anda iş ortamından kökenlenen daha yoğun bir stresi de yaşamaktadırlar. Buna karşın, mesleğin daha az stres yapıcı konumda bulunması, her zaman daha doyumlu bir iş ortamı sağladığı anlamına da gelmemektedir. Kısaca, işin kişinin gelişme yönündeki dürtü, kaygı ve yönelimlerini bile yok edecek denli "gevşek" bir nitelikte oluşu, stressiz bir ortam oluşturabilmekle birlikte doyumsuz bir psikolojik atmosfere de neden olabilmektedir. Böylece **Karasek**, kapitalist iş örgütlenmesinde 'Bant Tipi Üretim'in sonucu olarak ortaya çıkan sıradanlaşma durumunun getirdiği olumsuz psikolojik sonuçları araştıran kuramsal yaklaşımları aşan bir çerçeve çizmiştir. Kapitalist üretimde sıradan; monotonlaştırılmış; basitleştirilmiş; rutinize edilmiş; eğitim ve beceriye uzaklaştırılmış vb. sıfatlarla nitelenmesi olanağı olmayan ve dolayısıyla da tipik işçi sınıfı kategorisi içine sığdırılmayan toplumsal sınıf ve/veya tabakaların da, psikolojik rahatsızlıklar yaratma olasılığı olan nesnel bir zeminde buldukları gerçeğini dile getirmiştir.

Karasek'in 'İş Gerilim Modeli (Job Strain Model)' diye adlandırdığı modelinin temelde iki koordinatı bulunmaktadır: Bunlardan birisi 'İşin Çalışandan Beklentileri (Job Demands)'dir ve stresin kaynağı olan etkenler bu başlık altında toplanır. Diğeri ise 'Karar (Verme) Özgürlüğü (Job Decision Latitude; Job Control)' diye tanımlanır ve ancak tanımlanan bu özgürlük, bir önceki koordinatta ölçülen beklentilerin ortaya koyduğu stresi aktif ve üretken bir enerji haline dönüştürebilir. Sonuç olarak, sözü edilen iki koordinatın bileşimi olarak üçüncü bir koordinat ortaya çıkar. 'İş Gerilimi (Job Strain)'i ölçen bu üçüncü koordinat boyunca iş ortamının psikolojik yapısı tanımlanır. 'İşin Çalışandan Beklentisi' (ve özellikle de iş yükünden kaynaklanan beklentiler) 'Organizasyonun Ürünsel Düzeyi' ile, 'Karar Verme Özgürlüğü' ise yine 'Organizasyonun Otoriter Yapısı' ve 'Teknoloji' ile tanımlıdır:

İŞİN BEKLENTİSİ

		Düşük	Yüksek
İşte Karar Özgürlüğü	Düşük	"Pasif" İş	"Yüksek Gerilimli" İş
	Yüksek	"Düşük Gerilimli" İş	"Aktif" İş

Karasek işteki aktivite düzeyinde meydana gelecek artış oranında, gerek iş içinde, gerekse iş dışında yeni davranış biçimlerinin gelişeceğini tezler. Bunun tam tersi ucunda, pasivitenin artması ölçüsünde ise tüm aktivitede bir düşüş ve genel olarak sorun çözmeye yönelik aktivitelerde gerileme meydana gelecektir.

Karasek kendi modelini zengin bir veri tabanı içinde sınamıştır. Kullandığı veriler İsveç ve Amerikan ulusal araştırmalarından alınmıştır. İsveç araştırması (1971), tüm yetişkin nüfusun (15-75 yaş arası) 1/1000 oranında rastgele örnekleme dayanmaktadır. Araştırma 1968'de yapılmış ve (aradan geçen zaman içinde ortaya çıkan eğilimlerin yönünü belirleyebilmek açısından) 1974'te yinelenmiştir. Amerikan araştırması ise 1972 yılına ilişkindir ve ulusal ölçekte tüm konutlardan rastgele tabakalı yöntemle belirlenmiş deneklere uygulanmıştır. **Karasek**, bu araştırmalarda çalışan erkeklere ilişkin verileri kullanmıştır.

Verilerin analizinde bağımsız (belirleyen) değişken olarak 'Karar Vermedeki Özgürlük' ile 'İşin Beklentisi' ve bağımlı (belirlenen) değişken olarak da bu iki değişkenin bileşeni olarak ortaya çıkan 'Çözümlememiş Gerilim' ve 'Aktivite Düzeyleri' kullanılmıştır. Bağımlı değişken ise psikolojik sağlığın göstergesi olarak saptanan 'Depresyon' ve 'Yorgunluk'tur. Gerek bağımlı ve gerekse bağımsız değişkenler ulusal araştırmaların ilgili verilerinin skalalandırılmasından elde edilen puanlarla ölçülmüştür.

Sonuçlar başlangıçta ileri sürülen tezleri destekler niteliktedir.

Modelin geçerliliğini daha ileri düzeyde sınamak açısından analizler başka bağımlı değişkenler için de yinelenmiştir. İkinci aşamada kullanılan bağımlı değişkenler 'İşteki Doyumsuzluk', 'Yaşamdaki Doyumsuzluk', 'Hap Tüketimi' ve 'İşte Hasta Geçirilen Günler'dir. Bu analizlerin sonuçları da **Karasek**'in modeliyle uyumlu çıkmıştır: Yapılan işin aktifliği'nin artması ölçüsünde, çalışmadan ve yaşamdan alınan doyum artmakta, uyuşturucu tüketimi ve hasta geçirilen günler ise azalmaktadır.

Karasek araştırmasının sonuçlarını toptan değerlendirdiğinde şu noktaya varmıştır: İşin beklentileri ve dolayısıyla iş yükü ne derecede yüksek olursa olsun, çalışana kendi becerilerini kullanma ve karar alma olanağı tanındığında iş yükünün getireceği psikolojik gerilim minimize edilecektir. Bu durumda karar almada getirilecek sınırlamalar temel sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Karar alma alanında en az fırsatı olanların en çok gerilim içinde olmaları beklenmelidir. Daha çok aktif olan işler, çalışana fiziksel ve mental bakımdan daha çok yük bindirseler de, hemen daima daha çok karar alma fırsatı sunduklarından, daha çok doyum olanağı da vereceklerdir. Böylece daha çok doyum için iş yükünü azaltmak yerine, çalışan insana işte kontrol, bir başka deyişle entellektüel kapasitesini kullanma olanağı tanınmalıdır. Burada **Karasek**'in ulaştığı sonuçlar bakımından bizim için değerli olan nokta; üreten insanın, yaptığı işi, yani üretim sürecini denetleyebilmesinin, yine o insan için ne denli önemli olduğuna ilişkin sunduğu verilerdir.

Araştırmanın sonuçları, işin beklentisi ile işteki özgürlüğün birbirlerini potansiyelize eden ilişkisinin bir optimum noktası olduğunu da ortaya koymaktadır. İşteki beklentilerin bu noktadan sonra artmasını sürdürmesi, otonominin tolere edemeyeceği tarzda sonuçlara yol açmakta ve depresyon, yorgunluk şeklinde ortaya çıkan bir gerginliği beraberinde getirmektedir. **Karasek**'e göre bu, kapitalist üretimde profesyonel yönetici ve denetici konumunda olanların durumudur. Kısaca, kapitalist üretim hiyerarşi içinde daha yukarı konumlarda bulunan ve bu anlamıyla da yöneten sınıflara daha yakın sınıfsal konumları dile getiren mesleki formasyonlar, sınıfsal işbölümünün getirdiği çarpık profesyonelleşmenin acısını hisseder durumdadırlar. Bu olgu, tek başına, yönetenler ile sözü edilen toplumsal yapılar arasında uzlaşmaz bir çelişki olduğu anlamına gelmeyebilir. Ancak, kapitalist sistemin yarattığı yıkımın çapının ne derecede genişlemekte olduğunun verisi olarak kabul edilebilir.

Sunduğumuz araştırmaların sonuçlarını bir kez daha toparlamak gerekirse: Kapitalist üretimin temel özellikleri; işin rutinleşmesi ve insanı geliştirici yönlerini yitirmesi, hiyerarşik, çalışan insana iş üzerinde inisiyatif tanımayan yapısıdır. Bu özellikleriyle kapitalist üretimin isteki ve iş dışı yaşamdaki domuzsuzluğu artırdığı, insanı depresif bir atmosfere sürüklediği görülmektedir. Kanımca tam bu noktada dikkat edilmesi gereken son derece önemli sorunsal; söz konusu durumun 'Bant Tipi Üretim'de yer alan işçileri ve hatta işçi sınıfının bütününe çok geniş ölçülerde aşan niteliğidir. İşçi ve diğer emekçi sı-

nıflarla birlikte, yönetenlere daha yakın konumdaki çeşitli toplumsal sınıf ve/veya tabakaları da içine alan ve iş ortamından kaynaklanan, ancak kesinlikle orada sınırlı kalmayıp sosyal yaşantının diğer alanlarına da taşıdığı anlaşılan ve toplumsal boyutlarda görümlenen bir depresyon havası egemendir.

★ ★ ★ ★ ★

Şimdi, tartışmamızı iş yapısı ile insanın siyasi/toplumsal talep-sorumluluk eğilimleri arasındaki ilişkiye somutlayabilmek açısından **Seeman**'ın genellemelerine başvurabiliriz. **Seeman**'a göre:

1) İşlerinde kendi başlarına karar alma olanakları az olanlar; kendi dünyalarını bile kendileri yönlendiremez görürler ve kendilerini olayları etkilemek konusunda güçsüz olarak hissederler.

2) Eğer iş kendi içinde anlamsızsa, parçalanmışsa, özelleşmişse; kişiler kimi dışsal sonuçları önemli amaçlar olarak çalışmanın yerine ikame etmek eğilimi gösterirler.

3) Yabancılaşan işçiler organizasyon içindeki sürtüşmenin kaynağı olurlar.

4) İş bireysel doyuma uygun değilse; anomik (kural tanımayan) bir dünya görüşüne neden olur. Sosyal ortam daha az güven verici ve destekleyici olarak algılanır.

5) Bireyin davranışlarında genel olarak geri çekilme, politik aktivitelerden kaçınma, politik konuları ihmal etme eğilimi ortaya çıkar. Yabancılaşan çalışmanın rahatsız edici etkileri yaşamın diğer alanlarına da yansır. **Seeman**'ın deyişiyle bu 'Genellenme' denilen olgudur. (5)

Hemen belirtelim ki; politik aktiviteler konusundaki bireysel tutum ve davranışları belirlemede kullanılan ölçüt 'Politik Etkinlik (Political Efficacy; PE) Hissi'dir. 'Politik Etkinlik Hissi'; bireyin, kendi politik hareketlerinin politik süreç üzerinde etkili olacağı veya olabileceği yönündeki inancıdır. Sosyal ve politik değişiklikleri olası gören ve bu değişiklikler üzerinde bireyin kendisinin etkin olabileceğini varsayan duygudur. Bir anlamda bireyin politik süreç üzerinde kendi rolünü tanımlayışıdır. Böylece bu ölçüt, konuyla ilgili olarak bireyin kendi subjektif değerlendirilmesini yansıtır. Yani doğrudan gerçek durumun tanımlanması anlamına gelmez. Buna karşın; subjektif bir ölçüt de olsa son derece önemlidir.

Kapitalist dünyada 'PE' düşüklüğü evrensel bir olgudur. Ulusal seçimlerde 1/5-1/3 gibi son derece düşük oranlarda oy kullanılıyor oluşu; oy kullanma dışındaki politik aktivitelerle katılım oranının daha

da düşük düzeylerde seyrediş; gazete, dergi, TV ve radyodan kamuyu ilgilendiren olayların az sıklıkta izlenmesi (ki ABD ve Almanya'da yetişkinlerin ancak yarısının bu tip haberleri izledikleri, aynı oranın İngiltere ve İtalya'da daha da düşük olduğu bildirilmektedir) yukarıda tanımladığımız olgunun göstergeleri olarak kabul edilmektedir.

Aynı konuyla ilgili olarak **Shrivastava**'nın bulgularından söz etmek de ilginç olacaktır. **Shrivastava (6)** İngiltere, ABD ve Hindistan'da üniversite öğrencileri arasından seçtiği örneklemde 'PE' hissini ve bunu etkileyen faktörleri araştırmıştır. Bu araştırmada 'PE' hissini soruşturmak açısından şu sorular yöneltilmiştir: 1) Oy atma hakkınızı kullanmayı tercih ediyor musunuz? 2) Hükümetin politikaları ve gündelik uygulamaları ile olarak bilgilenmek sizi ilgilendiriyor mu? 3) Hükümetin halkın düşündükleri ile ilgilendiği konusunda hemfikir misiniz? 4) Hükümetin yaptıkları konusunda insanların söz söyleme hakkının olmadığı konusunda hemfikir misiniz? 5) Herhangibir konuda politik liderleri etkileyebileceğinizi düşünüyor musunuz? Bu sorulara verilen yanıtların ortaya çıkardığı tablo aşağıdaki gibidir:

Politik Etkinlik Hissi	Hindistan	İngiltere	ABD
	(%)	(%)	(%)
İhmal Edilebilir Düzeyde	2	8	1
Çok Düşük	13	17	1
Düşük	27	19	7
Orta	30	21	24
Yüksek	22	28	38
Çok Yüksek	6	7	29

Veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde sonuç anlamında şunlar belirlenebilir: Genel olarak kapitalizmin, özel olarak da kapitalist iş örgütlenmesinin insanlığa dayattığı şey; derinlemesine bir yabancılaşma ve bir anlamda da yaşamdan tümüyle geri çekilme, soğumadır. Bir başka deyişle insanı hiçleştirilmeyi hedefleyen sistemle (insanal ölçütlere göre değerlendirildiğinde) çok geri düzeylerde bir entegrasyon söz konusudur.

Sonuç : Üretim İnsan İlişkisi Üzerine Siyasal Değişmeler

Bireyin sistemle uyumu, gerek sınıfsız, sömürsüz bir toplumsal formasyon yönündeki değişimi savunanlar, gerekse sistemin bizzat kendisi için önemli bir sorun niteliğindedir. Şöyle ki;

Verileni kabulleniş ile karakterize toplumsal depresyon bir noktadan sonra kapitalist sistem için

de sorun yaratır. Tüm yaşamla, bu arada üretimle ilgisizlik (oysa üretim ve artı-değer burjuvanın ilgi odağıdır) üretkenlikte düşüşe neden olabilir. Nitekim yapılan araştırmalar; iş doyumundaki azalma ve yabancılaşmadaki artma çerçevesinde iş sırasında hastalanma, absenteizm (işe devamsızlık), iş değiştirme hızlarında da artış olduğunu göstermektedir. İşte bu anlamda, işçinin özellikle işinden aldığı doyum ve yabancılaşmışlık durumu burjuvazinin ilgi alanı içine girer ve bu süreç sistem içi ve kişiyi "mutlu" edecek çeşitli manipülasyonları gündeme getirebilir. Nitekim şimdilerde 'Endüstriyel Demokrasi' diye tanımlanan yaygın ve kapsamlı uygulamalar bu türdendir.

Öte yandan, gerçeği, değerlendirme yetisi bozulmuş, kendisine karşı işleyen nesnelliği kabullenmiş bir sınıfın, daha insancıl bir dünya için motive olabilmesi/edilebilmesi oldukça zordur. Bu yeni bir insan tipinin; kendisi ile çalışma arkadaşının çıkarlarının ortak olduğunu düşünecek tarzda kolektif bir bilince sahip; kendi yaşamı üzerinde hak iddia eden; dolayısıyla da kendisini bilinçli olarak yaşama karşı toplumsal anlamda sorumlu sayan; iddia ettiği hak ve yüklediği sorumlulukla sürekli araştıran; yaratıcı potansiyelini pratik içinde kullanarak geliştiren; insana güveni tam yeni insanın yaratılması, az önce tanımladığımız en geri noktadaki uyum psikozunda son derece zordur. Yepyeni mekanizmaların kurgulanmasını, denenmesini zorlar. Bu anlamda, bireyin kendi bilinçli gücüne inandırılması, yaşamda etkin bir güç olabilmesi için gerekli kanalların açılması epey yaratıcı çabayı gerektirecektir. Kanımca, bu nedenle, insanı bu duruma sokan kapitalist üretim ilişkileri sosyalist bir dönüşümü hem zorunlu kılmakta, hem de bu dönüşümü zora sokmaktadır. Çünkü günümüz insanının kafasında, sürekli piyasaya sürülen tüketim malları dışında Yeni yoktur, bırakılmamıştır.

Bu bağlamı içinde denilebilir ki; sınıfsız toplum yolunda siyasi bir değişikliği savunanların, üreten insanların, üretim sürecinden başlayarak tüm toplumsal yaşantıya doğrudan katılımlarını sağlayacak ve her türlü entellektüel yaratıcılığın gelişmesine olanak tanıyacak mekanizmaları formüle etmeleri gereklidir. Bir başka deyişle, İnsanlık Sorunu'nu ortadan kaldıracak sınıfsız toplum düşünün realize edilebilmesi; önemli oranda, işyerinden başlayarak Emek Demokrasisi'nin somutlanabilmesi için olanaklı olabilecektir.

Toplumsal yaşantı içinde, üretimin mikro yapısının ne şekilde denetleneceği, yönlendirileceği ve hangi endüstriyel ilişki biçimlerinin uygulanacağı

konusu bilimsel-teknik gelişmelere bağlı bir olgu olmakla birlikte, önemli oranda da siyasal bir tercih sorunudur. Öte yandan konu, insana ve topluma en genel yaklaşım anlamında felsefi bir sorundur da.

Bilindiği gibi Bolşevik Devrim döneminde, konu, Bolşevikler, Troçkistler, Anarko-Sendikalistler ve Sol Muhalefet arasındaki en önemli tartışma eksenlerinden birisini oluşturmuştur. Tartışmanın, saydığımız tarafların tezlerinin dayandığı ve daha eskilere uzanan bir geçmişi de bulunuyor. Bunun da ötesinde yine aynı tartışmanın Yugoslavya'nın 'Öz-Yönetim'i ile biraz daha değişik, ancak kesinlikle değerlendirilmesi gereken bir boyutta devam ettiği izleniyor. Buna karşın şu anda yıkılmış sosyalist sistemin başlıca "kaleleri"nde, sorunun, sınıfsız toplum ütopyası açısından gerekli bir çözüme ulaştırılmamış olduğu izlenimi de alınıyor. Geçmişte Sovyetler Birliği'nde milyonlarca insan hiçbir üretken aktivite içinde bulunmadıkları halde ücret almaktaydılar. Kanımca, konunun asıl önemli yanı, bu insanlara devlet tarafından boşuna ücret veriliyor olması değil, aynı bireylerin hiçbirşey üretmemekten herhangi bir rahatsızlık duymayışlarıydı. Çalışmamayı, çalmayı, çırpmayı, sorumluluktan kaçmayı kendileri için bir hak olarak görmeleriydi. Kısaca, bireylerin bizzat kendilerine ve içinde buldukları kolektife karşı ileri düzeyde bir yabancılaşmışlıkları söz konusuydu. Unutmamak gerekir ki, böylesi davranış kalıplarının çok önemli bir oranı bizzat Devrim sonrası dönemde ve özellikle de Sovyetler Birliği'nin son 20-30 yıllık tarihi boyunca gelişmişlerdi. Ya da en azından sosyalizm öncesi dönemin tarihinin insanal değerler üzerindeki olumsuz etkilerinin giderilebilmesi başarısızdı. Dolayısıyla, sorun, sınıfsız bir dünyayı savunanlar için halen güncelliğini koruyor.

Öte yandan, dünyanın bugünkü "egemeni" kapitalizm de, üreten insanın üretimdeki denetimi, işyeri demokrasisi gibi olgularla derinden ilgileniyor. Söz konusu ilgi 'Endüstriyel Demokrasi' kavramı ile somutlanmış ve projelendirilmiş bulunuyor. Sistem içi bu projelendirme faaliyetinin geçmişi, 19. yy'ın sonlarına kadar uzanıyor. 'Endüstriyel Demokrasi' denilen bu proje, kapitalizmin içinde bulunduğu ekonomik, sosyal, siyasal bunalımını aşmada çok yönlü bir işlev üstlenmiş durumda.

Kısaca, iş ortamının insan üzerindeki olumsuz etkilerinin aşılabilmesi, insanın üretim sürecindeki inisiyatif konusu ile yakından ilişkilidir. İnsanın üretimdeki doğrudan, sınır tanımayan inisiyatif ise sosyalist demokrasinin başlangıç noktasıdır. O halde böylesi bir değerlendirme sonrasında belirlenmelidir ki, şimdiye dek geçmişin sosyalist sistemi konuyu layıkıyla ve kendi ütopyalarına yakışacak tarzda çözememiştir. Bu yalnızca bir tespittir ve mutlaka yapılması gerekiyor. Bu tespit herşeyden önce, sosyalist düşüncenin, genel bir toplumsal örgütlenme modelini netleştirmesinin ve bu tasarımı ucundan köşesinden ve bugünden başlayarak, alternatif bir yaşam tarzının nüvesi boyutunda da olsa somutlaşmasının zorunluluğunu gösteriyor.

Kanımca, sağlıkla ilgili tartışmalarda, geniş anlamda üretim ilişkilerinin, dar anlamda ise iş ortamının dikkatle ele alınmasının gerekliliği de iş insanı arasındaki derin ilişki nedeniyledir. İş yapısını, bugün sahip olduğu gayri insani özelliklerinden arındırmayı; üretimi insanın toplumsal yaşantısındaki sınırsız belirleyiciliğini hedeflemeyen bir sağlık sisteminin evrensel anlamda başarılı olabilmesi olanaksızdır. Bu anlamıyla, objektif bir değerlendirmeye sağlık, sınıflı toplum yapısı içinde, bu yapının aşılmasını hedefleyen siyasal bir talep durumunda. Yine bu nedenle, alternatif bir toplumsal örgütlenme modeli içine oturmayan, sağlıkta örgütlenme önerilerinin hiçbir anlamı yoktur.

Haziran 1993

KAYNAKLAR

1. Bkz. **Schwalbe, M.L., Staples, C.** Class Position, Work Experience, And Health, s. 583-602 ve **Johansson, G.** Job Demands and Stress Reactions in Repetitive and Unevenful Monotony at Work.
2. Bkz. **Coburn, D.** Work and General Psychological and Physical Well-Being, s.415-434.
3. Bkz. **Moos, R.H.** Work as a Human Context, Psychology and Work içinde, s.10-37.
4. Bkz. **Karasek, R.A.** Job Demands, Job Decision Latitude, and Mental Strain: Implications for Job Redesign, s.285-308.
5. Bkz. **Seeman, M.** On the Personal Consequences of Alienation in Work, s.273-285.
6. Bkz. **Shrivastava, R.** Political Efficacy, s.170-194.